

Faiq Ələkbərli

AMEA Fəlsəfə
İnstitutunun
aparıcı elmi işçisi,
dosent, fəlsəfə üzrə
fəlsəfə doktoru

IVYazı

Seyid Cəfər Pişəveriyə görə, Güney Azərbaycan Cəmiyyətinin əsas rolu ondan ibarətdir ki, Tehran irticasına qarşı bələdiyyə edavət üzrə Azərbaycan, azərbaycanlılıq ideyası üzərində işə başlayıb, bu məqsəddə də yan Fars, yan Türk dilində "Azərbaycan" qəzetini yayınlamaqla milli mübarizə yolunda birinci addım atmışdır: "İstər Azərbaycan Cəmiyyəti, istər Azərbaycan Zəhmətkeşlər Təşkilatının işləri tamamilə Azərbaycan azadlığı üzərində olmasa da, Azərbaycan adı onların arasında mühüm yer tutur. Zəhmətkeşlər əksərən aşağı təbəqəyə mənsub olduqlarından Tehrana az əhəmiyyət verirdilər. Azərbaycan Cəmiyyəti başqalarının içində icimai təcürübəyə malik adamlar daha artıq idi. Onların başladığı Azərbaycan dilinin intişar böyük bir qədəm olduğu halda, təşkilatın başında onun əhəmiyyətini dərk edən rəhbərlik edici adamlar çox az idi. Bununla belə "Azərbaycan" ruznaməsi Azərbaycan dilində məqalə və şeirlər çap etdiyinə görə xalq içində tez bir sürətdə intişar tapmağa başlamışdı. Azərbaycanda şöhrət qazanan şairlərdən: Biriya, Etimad və qeyrilərinin bu ruznamə vasitəsilə Azərbaycan dilində şeir yazmaqla siyasi mübarizəyə həsr etdikləri də ayrıca qeyd edilməlidir. Təəssüflə deməliyə ki, cəmiyyət hələ özünə layiq rəhbər tapıb onu irəli çəkə bilməmişdi. Başda duranların çoxusu, hətta onun sədri belə təşkilat üsuluna aşna deyildi. Xalqa gündəlik şüar verib cəmiyyətin xətti-hərəkatını təyin etmək işində başqalar çox naş və mübtədi (sade) idilər. Bunlar cəmiyyəti və xalq hara aparacağını özəri də dərk edə bilmirdilər".

Pişəveriyə görə, Azərbaycan Cəmiyyətinə daxil olmağa tələsən camaat ilə Zəhmətkeşlər Cəmiyyətinə yanaşanlar təbəqə və icimai cəhətdən bir-birindən uzaq olsalar da Azərbaycanlılıq məsələsinə hər ikisi də əlaqə göstərilməklə bir yol ilə gedirdilər. Azərbaycan təəssübü və demokratik hissiyyəti bu təşkilatların hər ikisində nəzəri cəlb edə bilmişdi. 2 Pişəveri hesab edir ki, bu baxımdan Tude Partiyası, ya da İXP-nin yerli təşkilatı kimi Azərbaycan Cəmiyyəti və Azərbaycan Zəhmətkeşlər Təşkilatı Azərbaycan Milli hərəkatının pionerləri adlanmağa layiq milli təşkilatlar olub. O, yazırdı: "Çünki bu təşkilatlar özəri ortadan getdikləri halda, bir qrup şəxslərin gözlərini açıb onları icimai və siyasi məsələlər ilə məşğul olmağa cəlb etdi. Azərbaycan Cəmiyyəti "Azərbaycan"

ruznaməsinin yarı Azərbaycan, yarı fars dilində nəşr etdiyinə görə onun milli xidmətin xüsusi qeyd etmək lazımdır. Azərbaycan Cəmiyyəti milli təəssübə Hizbi-Tudədən və Zəhmətkeşlər təşkilatından çox irəli gəlmiş bir sazman (təşkilat-F.Ə.) hesab olunmalıdır". 3

Qeyd edək ki, Azərbaycan Cəmiyyəti və Azərbaycan Zəhmətkeşlər Təşkilatı dağıdıqdan sonra Azərbaycanda güclənən despotizm dövründə demokratik qüvvələr Ziddi-Faşist Cəmiyyətinin adı altında fəaliyyət göstərə bildirdilər. Hizbi-Tudə və sair təşkilatların təşkil edə bilmədikləri mitinqlər, nümayişlər onu adı ilə təşkil olunurdu. Pişəveri yazırdı: "Fa-

den etibarən Tehrandə ortaya çıxıb. Azərbaycanda çox da güclü dəstəyə sahib olmayan Azadlıq Cəbhəsindən hər bir qüvvə öz maraqları üçün istifadə etməyə çalışmışdır. Pişəveri də yazır ki, ADF yaranan zaman Azadlıq Cəbhəsinin Azərbaycandan olan yerli təşkilatlarından faydalanılmışdır: "Həmin bu təşkilatın səbəbi ilə biz vaxtından bütün Azərbaycan şəhərlərində baş bilən adamlarla tanış ola bilmişdik. Mən özüm 1944-cü il ifsend ayında Təbriz, Xoy, Urmiyyə, Ərdəbil şəhərlərinə müsafirət edib, böyük konfranslar verdikdən sonra cəbhənin heyətini intixab etməklə, Azərbaycanın siyasət adamları ilə

Kommunist Partiyası MK-nin siyasi bürosunun Güney Azərbaycanda və İranın digər əyalətlərindəki milli hərəkatları təşkilatlandırma və dəstəkləmə ilə bağlı gizli bir sənəd qəbul etməsi, buradakı vəziyyətə xeyli dərəcədə təsir göstərdi. Çünki bu sənəddə "İran" daxilində Azərbaycan geniş milli muxtariyyət verilməsi üçün hazırlıq çalışmalarına başlanılması ilə bağlı təməl prinsiplər belirlənmişdi. 7

Bizcə, məhz bundan sonra SSRİ xüsusi xidmət orqanlarının yardımıyla 1941-ci ilin oktyabrında yaradılmış, xalq arasında isə Tude kimi tanınan İran Xalq Partiyası – Hizbe Tudeyi İranın Azərbaycan əyalət təşkilatının təməlin-

hiyyətərdə əyalət komitəsi təşkil edə bilməməsinin də səbəbi budur". 8

Mirqasım Çeşməzərə görə də, həmin tarixi şəraitdə Azərbaycanda elə bir yeni siyasi partiyanın yaranması zəruri idi ki, o partiya siyasi hərəket xəttində və fəaliyyətində Azərbaycan xalqının milli azadlıq hərəkatı ilə "İran" xalqlarının demokratik hərəkatının sıx əlaqəsini yarada bilsin: "Elə bir siyasi partiya lazım idi ki, o partiya daha geniş təbəqələri və sosial qüvvələri özünün tələb vəşüarlarında nəzərə alaraq öz rəhbərliyi altına ala bilsin. Azərbaycanda milli azadlıq hərəkatı öz məramnaməsi, siyasi hərəket xətti; əha-

Ariyançı İran Pəhləviləri dövrü və Güney Azərbaycan Milli Hərəkatı

şist ziddinə mübarizə aparan bir təşkilata dövlət və irticai ünsürlər cürət edib, bir söz deyə bilmirdilər. Hətta mətbuat şədid surətdə qadağan edildiyi halda, təzə ərşiyə çıxıb siyasətə qoşulmuş Biriya, Mir Rəhim Vəlayi və qeyriləri azadixahların sözlərini bu cəmiyyətin tərəfindən nəşr olunan "Yumruq" ruznaməsi vasitəsilə intişar verirdilər. Polis Ziddi-Faşist Cəmiyyəti namına toplanan mitinqlərini dağıda bilmirdi. Hətta Ziddi-Faşist Cəmiyyətinin mərkəzi bir zaman Hizbi-Tudə tərəfindən çox geniş dairedə istifadə olunurdu". 4 Pişəveriyə görə, Ziddi-Faşist Cəmiyyəti, Zəhmətkeşlər Təşkilatı, Azərbaycan Cəmiyyəti və başqa demokratik cəmiyyətlər bir sözlə, ADF-dən əvvəl yaranan təşkilatların hərəsi bir növ onun yaranması üçün zəmin hazırladıqları nöqtəy-nəzərdən faydalı və səmərəli işlər hesab olunmalıdır.

Azadlıq Cəbhəsi təşkilatına gəlincə, bu qurum bir neçə mətbu orqanı ("Sitarə", "İran", "Xorşidi-İran" və b.) əsasında 1943-cü il-

yaxından tanış və dost olmuşdum. Ona görə firqəmizin təşkilinə başladığımız vaxt Cəbhə-Azadlıq təşkilatı bizə hazır və amadə bir vəsilə olub, hər yerdə firqənin şöbəsinin onların vasitəsilə qurmağa müvəffəq ola bildik". 5

1943-cü ilin başlanğıcında Xəlil Azerbadqan, M.Hilal Nasiri, H.Rivzan və başqaları tərəfindən Azərbaycanda "Demokratiya ocağı" adlı təşkilat da yaradılmışdı. Məşrutəyət və muxtariyyət tərəfdarı olan "Demokratiya ocağı" 1944-cü ilin sonunda İXP Azərbaycan əyaləti təşkilatına birləşmişdi. 6

1941-ci ilin payızından etibarən Sovet Azərbaycanından Mərkəzi Komitenin 3-cü katibi Əziz Əliyevin başçılığı ilə gələn nümayəndələr Güney Azərbaycanda bir tərəfdən marksizm-leninizm, digər tərəfdən isə milli hərəkatla bağlı təbliğatlar aparmağa başladılar. Onların başçılığı ilə Təbrizdə "Vətən yolunda", "Qızıl əskər" kimi qəzetlər yayımlandı. 6 iyun 1945-ci il tarixində Sovetlər Birliyi

də Azərbaycan Demokrat Partiyasının Firqəsinin (ADF) yaranması təsadüfi deyildi. Belə ki, İXP-nin (Tude) rəhbərliyi şah rejiminin tərəfdarları ilə eyni cəbhədə çıxış edərək ölkədə yaşayan xalqlara muxtariyyət verilməsinin əleyhinə çıxırdılar. Buna görə də Azərbaycanda yeni bir partiyanın qurulmasına ehtiyac yaranırdı. Pişəveri də xatirələrində yazır ki, həmin dövrdə İXP-nin (Tude Partiyası) Azərbaycandakı əyalət komitəsi uğur qazana bilmirdi: "Azərbaycanlılar doğrudan-dogruya Tehrana, hətta onun azadixahlarına daha ürkədən inanmadıqlarını mükərrər (təkrar) surətdə sübuta yetirmişlər. Onların arasında milli təəssüb ciddi bir şəkildə aldığından istər-istəməz qeyri Azərbaycanlıya onların ürkələri qıza bilmirdi. Onlar xaricdən gələn adamları mənimsəyə bilmirdilər, hətta Hizbi-Tudenin Təbrizə göndərdiyi azərbaycanlı təbliğatçılara belə yerli camaat biganə kimi baxırdı. Bir ilin müddətində oraya Hizbi-Tudenin mərkəzi komitəsi üç mühüm heyət göndərdiyi halda daxili mübarizəyə xətəmə verib sela-

linin müxtəlif sinif və təbəqələrinə yanaşmaq tərzini; təşkilat quruluşu və mübarizə formaları ilə fərqlənən yeni siyasi partiya yaranmasını zəruri etmişdi. Azərbaycanda o partiya müvəffəqiyyət qazana bilmirdi ki, o Azərbaycan xalqının inqilabi ənənələrini davam etdirə bilsin. Nəhayət, Azərbaycanda elə bir yeni siyasi partiyanın yaranması zəruri olmuşdu ki, o partiya Azərbaycan xalqının inqilabi yaradıcılığından, mübarizənin müxtəlif formalarından, konkret şərait və fürsətdən vaxtında istifadə edə bilsin. Yuxarıda göstərilən mahiyyətdə yeni siyasi partiyanın yaranmasına Azərbaycanın 1941-1945-ci illərdəki siyasi, iqtisadi və sosial həyatı geniş zəmin hazırlamışdı. Bu yeni siyasi partiya Azərbaycan Demokrat Firqəsi oldu..9

Güneyli araşdırmaçı, milli fəal Arif Kəskin də yazır ki, 1945-ci ilin payızında Azərbaycan Demokrat Firqəsinin (ADF) qurulduğu günlərdə bütün icimai və siyasi proseslər milli bir hərəkatın yaranışı üçün əhəmiyyətli idi: "Pişəveri ilə Əli Şəbüstəri arasında gedən danışıqlar və yazışmalar nəticəsində Pişəveri "Aji" qəzetini buraxıb Tehrandən Təbrizə gəldi. Bu dövrdə Azərbaycanda Tude Partiyasından və Azadlıq Cəbhəsindən başqa partiya yox idi. Tude Partiyasının fəaliyyəti praktiki nəticələr vermirdi, çünki onun sinfi ideologiyası xalqın bütün təbəqələrini birləşdirə bilmirdi. Pişəveri və Şəbüstəri milli hərəkatın təşkilatlanması zərurətini anlayaraq 12 maddəlik bir müraciətnamə hazırladılar. Həmin müraciətnamə 3 sentyabr 1945-ci ildə yayıldı. Türk və farsca olan müraciətnamə 48 Azərbaycan millətçisi tərəfindən imzalanmışdı. Burada İranın bütövlüyünü qorumaq şərti Azərbaycan xalqının mədəni muxtariyyət və özünüdəstə hüququ tələb olunurdu. Müraciətnamədə əyalət və vilayət əncümanlarının yenidən qurulması istənilir, bütün icimai, iqtisadi və siyasi mövzulardan bəhs olunurdu. Müraciətnamə yayıldıqdan sonra Azərbaycanın bütün kənd və şəhərlərindən onu dəstəkləyən teleqramlar göndərildi. Əslində bu müraciətnamənin yayılması ilə ADF rəsmi fəaliyyətə başladı. 12 sentyabr 1945-ci ildə partiyanın konfransı keçirildi və 11 nəfərdən ibarət qurucular komitəsi yaradıldı. Pişəveri bu komitenin sədri, Şəbüstəri isə müavini seçildi". 10

Elə bir siyasi partiya lazım idi ki, o partiya daha geniş təbəqələri və sosial qüvvələri özünün tələb vəşüarlarında nəzərə alaraq öz rəhbərliyi altına ala bilsin. Azərbaycanda milli azadlıq hərəkatı öz məramnaməsi, siyasi hərəket xətti; əhalinin müxtəlif sinif və təbəqələrinə yanaşmaq tərzini; təşkilat quruluşu və mübarizə formaları ilə fərqlənən yeni siyasi partiya yaranmasını zəruri etmişdi. Azərbaycanda o partiya müvəffəqiyyət qazana bilmirdi ki, Azərbaycan xalqının inqilabi ənənələrini davam etdirə bilsin